

© МАТВІЄНКО АНАТОЛІЙ СЕРГІЙОВИЧ – КАНДИДАТ ПОЛІТИЧНИХ НАУК**А. С. МАТВІЄНКО****ТЕРИТОРІЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ НАУК**

Розглянуто основні підходи до вивчення території у соціології, геополітиці, праві та політології; визначено взаємозв'язок території із такими поняттями як держава, громадянське суспільство, етнічність, суверенітет, цілісність.

Ключові слова: територія, держава, громадянське суспільство, етнічність, суверенітет, цілісність, геополітика.

Рассмотрены основные подходы к изучению территории в социологии, геополитике, праве и политологии; определена взаимосвязь территории с такими понятиями как государство, гражданское общество, этничность, суверенитет, целостность.

Ключевые слова: территория, государство, гражданское общество, этничность, суверенитет, целостность, геополитика.

The main approaches to study territory in sociology, geopolitics, law and political science are considered. The interdependence between territory and state, civil society, ethnicity, sovereignty, integrity are defined.

Key words: territory, state, civil society, ethnicity, sovereignty, integrity, geopolitics.

Територія як багатоаспектний феномен є предметом вивчення низки не лише природничих, а й суспільствознавчих наук. Так, сучасні дослідники Д. Делані¹ та Д. Сторі² представляють територію як загальний вимір соціального життя, який асоціюється не тільки виключно з державою. Р. Сек описував територію як «географічну стратегію для контролю людей та речей шляхом контролю над площею»³. Д. Делані розширює розуміння території за межі стратегії контролю простору: «Її краще розуміти як ... спосіб мислення, дії та перебування у світі – способи світогляду, сформовані переконаннями, бажаннями, культурним та історичним контекстом способів мислення. Територія формує ключові аспекти колективної та особистої ідентичності. Вона є формою і формується колективною соціальною свідомістю і самосвідомістю»⁴. Територія «формує ключові аспекти колективної та індивідуальної ідентичності». У цьому розумінні територія є центральним елементом для розуміння соціального порядку і того, як влада представлена у матеріальному світі. Д. Делані концептуалізує її як продукт соціального простору, значення та влади. Про територію держави як культурний феномен писав і П. Сорокін⁵.

У соціологічній літературі останніх десятиліть досить часто зустрічалися твердження, що соціологія завжди ігнорувала дослідження територіального аспекту соціальної взаємодії і цей недолік слід ліквідувати. Одним із перших таку ідею висловив С. Лаймен та М. Скотт⁶, а Ф. Лехнер пізніше зазначав, що: «простір ніколи не займав центрального місця у соціологічній думці... В принципі, звичайно, соціологи знають, що діяльність є просторовою, що групи та інститути мають «місце». Однак справедливо буде зазначити, що з самого виникнення (соціологічної) дисципліни простір для неї мав в основному периферійне значення»⁷. Схожої думки дотримується і Дж. Уррі: «Що стосується просторово-

го аспекту, то соціологія (не беручи до уваги урбаністику) в основному приділяла недостатню увагу тому, що соціальні практики оформлені просторовими паттернами, які мають на ці практики серйозний змістовий вплив⁸.

На сучасному етапі проблематикою території і простору в соціології займаються кілька крупних теоретиків – Е. Гідденс⁹, Дж. Уррі¹⁰ та Дж. Александер¹¹. Так Е. Гідденс, послуговуючись постулатами Т. Парсонса, вважає, що проблемою соціології є проблема соціального порядку, але порядку він протиставляє не дезінтеграцію соціальної системи, а «хаос і безформність». Для нього поява форми у соціальних відносинах є «поєднанням простору і часу». Е. Гідденс розглядає соціальну взаємодію у просторі та часі¹², приділяючи увагу не так простору як такому, скільки «територіальності»: «особистій територіальності» та значенню території у соціології сучасної держави¹³.

Дж. Александер вважає, що «соціальні системи існують у реальному просторі, оскільки вони сконструйовані у реальному часі та повинні виконувати функції, які виходять за межі самої солідарності»¹⁴. Проблему простору він пов'язує, перш за все, зі становленням громадянського суспільства у його сучасному розумінні: «Громадянське суспільство ідеалізоване як філософами, так і його членами, воно уявляється універсалістським і абстрактним «простором», відкритим світом без кордонів, нескінченним горизонтом. Насправді для будь-якого історично реально існуючого суспільства фундаментальною характеристикою є територія. Територія перетворює простір громадянського суспільства у особливе «місце». Насправді громадянське суспільство може стати унікальним і осмисленим лише як особливе місце. Це не просто певне місце або будь-яке місце, а наше місце, «центр», місце, що відрізняється від місць, що знаходяться поза його територією. Прив'язаність до цього центрального місця стає примордіальною. Стаючи примордіальною якістю, територія поділяється; вона артикулюється бінарним дискурсом громадянського суспільства. Здатність до свободи обмежується тими, чия стопа утвердилася на священній землі, а інститути і взаємодія громадянського суспільства в свою чергу спотворюються і сегментуються»¹⁵.

Говорячи про безмежність громадянського суспільства, Дж. Александер швидше за все мав на увазі його кількісні характеристики: воно за своєю природою передбачає взаємовигідне спілкування, що за потреби ігнорує кордони держави. За такого розуміння воно з самого початку відображає ідеологію та практику глобальності, оскільки немає місця настільки віддаленого, щоб з ним не можна було встановити взаємовигідний зв'язок. Однак лише ідеальне громадянське суспільство може рівномірно розподілятися по абстрактному, позбавленому політичних кордонів, ландшафту. У реальності громадянське суспільство без держави існувати не може. Як справедливо зазначає Е. Гідденс, «створення громадянського суспільства напряму пов'язане із виникненням сучасної форми держави, і таким чином, референціально пов'язане з нею. У традиційних державах повсякденне життя, переважно у сільській місцевості, перебувало поза сферою адміністративної влади держави. Місцева громада була переважно автономною в тому, що стосувалося її традицій та способу життя, і форми особистої активності залишалися в основному поза увагою адміністративного апарату держави. Проте ця зовнішня сфера не була громадянським суспільством. ... У сучасних соціальних формах держава і громадянське суспільство розвиваються спільно як взаємопов'язані процеси трансформації»¹⁶.

Цікаве осмислення території на межі соціології та географії представлено у працях Г. Лефевра¹⁷, Д. Грегорі¹⁸, Б. Верлена¹⁹ та П. Бурдье²⁰. Аналіз взаємозв'язку між територією та формуванням колективної ідентичності дав поштовх для формування цілого напрямку наукових досліджень – етносоціології²¹.

Найповніше територія як ключовий елемент державних утворень вивчається геополітикою. Центральним елементом геополітики є ідея, що держава як живий організм вимагає збільшення свого простору для того, щоб забезпечити зростаюче населення усім необхідним²². Засновником такого органістичного підходу є німецький вчений Ф. Ратцель, який розглядав територію як вираз динамічної влади держави. На його думку, «територія держави це не визначена площа, закріплена на віки, держава – це живий організм, що не може утримуватися в жорстких межах, який залежить від своєї форми та мешканців»²³. Чим більш розвиненою є держава, писав Ф. Ратцель, тим більше значення вона надає землі, і оскільки політична цінність землі зростає, територія все більше стає виміром політичної сили і нагородою, отримати яку прагне держава».

Процвітання держави, стверджував Ф. Ратцель, повністю залежить від властивостей її території. Для свого існування держава повинна забезпечити себе достатнім життєвим простором (Lebensraum), який може забезпечити домінуючі позиції в світі, до чого і повинна прагнути держава, щоб з часом перетворитися на світову державу (Weltmacht) і досягти світового панування. Крім того, кожен народ і кожна держава мають свою «просторову концепцію» (Raumsinn), що полягає, перш за все, у поглядах на межі «життєвого простору». Занепад держави є результатом слабкості просторової концепції, «просторового відчуття» і «життєвої енергії» (Lebensenergie). Експансія держави, включаючи війну, розглядалася ним як природна тенденція в розвитку держави-організму. У праці «Про закони просторового росту держави» Ф. Ратцель визначив сім законів експансії: 1. Простір росте разом зі зростанням культури нації. 2. Зростання держави супроводжується такими аспектами розвитку як ідеї, торгівля, місіонерська і активність. 3. Зростання держави здійснюється шляхом приєднання і поглинання малих держав. 4. Кордон – це периферійний орган держави, в якому проявляються її зростання, сила або слабкість і всі зміни в організмі держави. Сильна держава – та, яка у змозі підтримувати тісні зв'язки між своїми прикордонними зонами і серцевиною. Будь-яка тенденція до ослаблення цієї взаємодії неминуче зробить слабкою державу і призведе до втрати прикордонної зони, яка може проголосити незалежність центру або приєднатися до сусідньої держави. 5. У своєму зростанні держава прагне увібрати в себе найцінніші елементи фізико-географічного середовища: берегові лінії, руслу річок, рівнини, райони, багаті природними ресурсами. 6. Перший імпульс до територіального зростання приходить до примітивних держав ззовні, від вищих цивілізацій. 7. Загальна тенденція до злиття територій, розгалужуючись, переходить від держави до держави й набирає сили. На думку Ф. Ратцеля, держави в своєму просторовому розширенні прагнуть до природно-замкнених конфігурацій. І це прагнення до вростання в природні межі може бути реалізоване у межах континентів²⁴.

Держави на всіх стадіях її розвитку Ф. Ратцель розглядав як організми, які з необхідності зберігають зв'язок зі своїм ґрунтом. Такий підхід орієнтований на синтетичне дослідження всього комплексу явищ, незалежно від того, чи належать вони людській або нелюдській сфері. Простір як конкретний вираз природи, навколишнього середовища, розглядається як безперервне життєве тіло етносу, це

простір того, що населяє.

Пізніше Р. Хартшорн у «Функціональному підході до політичної географії» визначив територію як «політично організовану площу». На його думку завданням держави є «встановлення повного і виключного контролю над внутрішніми політичними відносинами – простіше кажучи, створення та підтримка закону і порядку», і, як наслідок, «забезпечення максимальної лояльності народу у всіх регіонах у конкуренції з місцевою чи провінційною лояльністю, у чіткому протистоянні будь-яким зовнішнім державним одиницям». Він стверджував, що «основною і постійною проблемою будь-якої держави є те, як об'єднати більше чи менше відособлені, відмінні між собою площі у єдине ефективне ціле»²⁵.

Також варто згадати роботу Дж. Готтмана, у якій «територія представляється як матеріальне, просторове поняття, що встановлює сутнісний зв'язок між політикою, населенням і природними умовами». За такого підходу території розглядається «як одиниця політичної організації простору, що визначає хоча б тимчасово відносини між спільнотою та її сусідами»²⁶.

Зв'язок між територією та суверенітетом є важливим, але може також змінюватися з часом як «основа для реалізації закону, що поступово переходить від лояльності конкретному суверену до контролю, що здійснюється суверенною владою у географічному просторі. Таким чином, поділ простору набуває все більшого значення і територіальний суверенітет стає природним вираженням закону, що співпадає з ефективним судочинством»²⁷. Іншими словами, значення території лежить у просторовій структури державного суверенітету, що слугує основою для концептуалізації міжнародних відносин. Досить поширеною є думка, що «політика» у вузькому значенні слова може мати місце у межах територіально визначеної політичної спільноти. Різноманітні «відносини» між суверенами (у просторі) не зовсім точно описуються словом «політика», тут швидше йдеться про мистецтво управління державою. Іншими словами, слід вивчати «порядок у межах державних кордонів»²⁸.

Якщо взяти до уваги те, що територія сама по собі не є продуктом сучасності, західної культури чи пов'язаною державою, то у зв'язку з прискоренням процесів глобалізації потрібно по-новому подивитися на співвідношення між суверенітетом і територією, що є визначальною характеристикою сучасних держав.

У політико-правовому сенсі територія – це найбільш видимий вимір держави як самоврядної системи²⁹. У ній найяскравіше проявляється така ознака системної організації як цілісність. При цьому територія виступає як підсистема, яка належить, як і держава, до особливого класу матеріальних живих систем – до систем соціальних. Розгляд проблем території держави охоплює питання взаємозв'язку території і держави, території і політичної свідомості, територіальних режимів і територіального розмежування. До перших належать, зокрема, територіальний суверенітет, територіальна юрисдикція, особливі (спеціальні) правові режими. До других – недоторканість і цілісність території держави, встановлення кордонів континентального шельфу і морської економічної зони, територіальні суперечки. У території найкраще проявляється така ознака системної організації державної влади як цілісність. Тому можна погодитися з А. Чинчиковим у тому, що цілісність виступає умовою існування держави як системи, вираженням всіх її інших ознак³⁰.

Конституційне право багатьох країн світу вживає поняття «територія» щодо

свого внутрішнього устрою. При цьому мова йде не про територію держави загалом, а про адміністративну територію як частину державної (про територію адміністративно-територіальної одиниці або про території місцевого самоврядування).

З огляду на правовий статус прийнято виділяти такі типи державної території: територіальна держава (незалежна, суверенна держава); квазідержава; самопроголошена держава; повстанська держава; невідповідність міжнародно-визнаної території держави контрольованими де-факто землями (окуповані землі); «держава в державі»; держава і залежні від неї території з різним статусом (заморські департаменти, заморські провінції тощо).

Отже, для суспільствознавчих дисциплін, на відміну від природничих, територія є відносно новим предметом дослідження, що має соціальний, культурний, геополітичний, міжнародний, політичний та правовий виміри. Соціологічний аналіз території та простору закладає підвалини розуміння колективної ідентичності (етнічності) та еволюції становлення громадянського суспільства. З точки зору геополітики, територія має вирішальне значення для формування держави, її розвитку та суверенітету, а у зв'язку з прискоренням темпів глобалізації виникає необхідність переосмислення останнього. Політико-правовий підхід акцентує увагу на території як на внутрішньому устрої держави, її правовому статусі.

1. *Delaney D.* Territory: a short introduction. – Oxford: Blackwell, 2005. 2. *Storey D.* Territory: the claiming of space. – Harlow, Pearson Education, 2001. 3. *Sack R.D.* Human territoriality: Its theory and history. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P. 5. 4. *Delaney D.* Territory: a short introduction. – Oxford, Blackwell, 2005. – P. 12. 5. *Сорокин П.* Социальная и культурная динамика: Исследования изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. – СПб., 2000. – С. 19. 6. *Lyman S., Scott M.* Territoriality: A neglected sociological dimension // *Social Problems*. – 1967. – Vol. 15. – P. 236-249. 7. *Lechner F.J.* Simmel on social space // *Simmel G.* Critical assessments / Ed. D.Fnsby. Vol. 3. – L.; N.Y, 1994. – P. 96. 8. *Urry J.* Consuming places. – L., 1995. – P. 64. 9. *Giddens A.* The consequences of modernity. – Cambridge, 1991. 10. *Urry J.* Consuming places. – L., 1995. 11. *Alexander J.* Contradictions: Uncivilizing pressures of space, time, and function // *Soundings*. – 2000. – №3. – P. 96-112. 12. *Giddens A.* The constitution of society. Outline of the theory of structuration. – Cambridge, 1984. 13. *Giddens A.* The nation-state and violence. – Cambridge, 1985. 14. *Alexander J.* Contradictions: Uncivilizing pressures of space, time, and function // *Soundings*. – 2000. – №3. – P. 97. 15. *Ibid.* – P. 98. 16. *Giddens A.* The consequences of modernity. – Stanford: Stanford University Press, 1991. – P. 150-151. 17. *Lefebvre H.* The production of space. – Oxford, 1991. 18. *Urry J., Gregory D.* Special relations and social structures. – L., 1985. 19. *Werlen B.* Society, action and space. An alternative human geography. – L.; N.Y., 1993. 20. *Бурдье П.* Социология социального пространства. – СПб.: Алетейя, 2005. 21. *Арутюнян Ю.В., Дробижеева Л.М., Сусоколов А.А.* Этносоциология. – М.: Аспект Пресс, 2003. 22. *Bassin M.* Imperialism and the nation state in Friedrich Ratzel's political geography // *Progress in Human Geography*. – 1987. – Vol. 11. – P. 473-495. – P. 477. 23. *У Туахил Г.* Critical geopolitics. – L.: Routledge, 1996. – P. 37. 24. *Ratzel F.* Die Gesetze des raumlichen Wachstums der Staaten – *Petermanns Mitteilungen*, 1896. – P. 97-107. 25. *Hartshorne R.* The functional approach in political geography. Reprinted in *Kasperson R., Minghi J.* (eds.) *The Structure of Political Geography*. – Chicago: Aldine, 1969. – P. 35. 26. *Gottmann J.* The significance of territory. – Charlottesville, University Press of Virginia, 1973. – P. ix. 27. *Gottmann J.* The significance of territory. – Charlottesville, University Press of Virginia, 1973. – P. 4. 28. *Agnew J., Corbridge S.* Mastering space: Hegemony, territory and international political economy. – L.: Routledge, 1995. – P. 81. 29. *Бабурин С.Н.* Мир империй: Территория государства и мировой порядок. – СПб., 2005. – С. 4. 30. *Общая теория права и государства:*

